

27. ПСЗ, 1 собрание. - СПб., 1830. - Т. 28: 1800 – 1801. - №21176.
28. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1832. - Т. 6: 1831. - №4382.
29. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1832. - Т. 6: 1831. - №4989.
30. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1841. - Т. 15: 1840. - №13591.
31. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1865. - Т. 37: 1862. - №37992.
32. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1866. - Т. 38: 1863. - №39359.
33. ПСЗ, 2 собрание. - СПб., 1866. - Т. 38: 1863. - №40180.
34. Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. - СПб., 1842.
35. Списки уполномоченных 39 объединенных дворянских обществ, членов Государственного совета от дворянских обществ, губернских предводителей дворянства, приглашенных к участию в XI съезде лиц и личного состава постоянного совета объединенных дворянских обществ. - Петроград, 1915. - 110 с.
36. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
37. Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М.: НЛО, 2004. - 347 с.
38. Броневский Д. Из служебных воспоминаний мирового посредника в Юго-западном крае // Русский архив. - 1893. - Кн. 3, вып. 12. - С. 497 - 522.
39. Государственность России. Словарь-справочник. Книга 5, ч. 2. – М.: Наука, 2005. – 389 с.
40. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. - К., 1895. - 174 с.
41. Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии. - СПб., 1867. - 189 с.
42. Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии. // Журнал Министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Ч. ССХСІ, апрель. - СПб., 1894.- С. 326 - 372.
43. История России в XIX в. Дореформенная Россия. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 589 с.
44. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: В-во Укр. Католицького у-ту, 2005. – 360 с.
45. Корелин А.П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян // История СССР, 1978, май, июнь. - С.31 - 48.
46. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. - СПб, 1907. - 231 с.
47. Опытков. Волынская революция первой четверти XIX в. // Киевская старина, 1883, т. V, январь. - С. 121 – 144.
48. Свербигуз В. Старосвітське панство. - Варшава, 1999. - 249 с.
49. Шандра В.С. Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні 19-початку 20 ст. – С. 195 – 211. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal>.
50. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). - К., 2005. - 616 с.
51. Яблочков М. История дворянского сословия в России. - СПб., 1876. - 679 с.
52. Bardach J. Historia sejmii polskiego. T. 1. Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. - Warszawa: PWN, 1984. - 452 s.
53. Radziwiński Z.L. Marszałkowie Wolińskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy. Marszałkowie szlachty Wolińskiej w porozbiorowej dobie // Kwartalnik Historyczny, 1915. - S. 55 – 104.

УДК 94(477.8)“18”::355.211.2=411.16

Т. Трофімук-Кирилова

НАЙМ “ДОБРОВОЛЬЦІВ” ЯК СПОСІБ УХИЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ВІД ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИНОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті охарактеризовано специфіку організації та проведення рекрутських наборів із єврейських громад Російської імперії у XIX ст. Встановлено, що відповідно до правових норм від виконання військової повинності звільнялась лише незначна частина “корисних” з точки зору держави євреїв. Виявлено, що більшість членів єврейських громад вдалась до незаконних методів уникнення армії, у тому числі й до пошуку та найму “добровольців” – осіб які погоджувались за певну грошову суму піти в армію замість чергових рекрутів. На основі аналізу архівних джерел Волинської губернії проаналізовано особливості процедури пошуку та найму євреями “добровольців”.

Ключові слова: рекрутські “добровольці”, рекрутський набір, єврейська громада, Волинська губернія, Російська імперія.

The specifics of the organization and conduct of recruit sets from the Jewish communities of the Russian Empire in the 19-th century was described in the article. It was established that only a small part of the “useful” Jews in terms of state was exempted from military duty according to legal rules. It included of search and hiring of people who were agree to join to the army instead of the regular recruits for a certain amount of money and they were called “volunteers”. It was analyzed of the features of procedure of the search and hiring of “volunteers” by Jews based on analysis of archival sources of the Volyn province.

Keywords: recruit “volunteers”, recruit set, the Jewish community, the Volyn province, the Russian Empire.

Актуальність теми. У контексті побудови національної держави в Україні надзвичайно гостро актуалізується необхідність дослідження проблем міжетнічних відносин, адже формування справжньої нації можливе за умови максимального вивчення та усунення міжетнічних протиріч. Цей чинник зумовлює необхідність поглибленого дослідження історії окремих народів, що населяли українські землі у минулому.

Однією з етнічних спільнот, яка здавна осіла на українських землях, були євреї. Впродовж останніх років юдаїка стала окремою галуззю української історичної науки, адже було окреслено основні напрями досліджень, виникли наукові центри, почала формуватися вітчизняна школа фахівців з вивчення єврейської проблематики. Об’єктами дослідження передусім є політико-правове, економічне становище єврейських громад, процес формування “смуги осілости”, особливості єврейського самоврядування, взаємини між юдеями і християнами тощо. Активного розвитку сьогодні набули студії з історії єврейських громад окремих регіонів: Волині, Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини. Проте значна кількість сторінок з історії юдеїв продовжує залишатися маловивченою. Однією із них є проблема виконання єврейськими громадами у складі Російської імперії в XIX ст. рекрутської повинності, а також питання, пов’язані з дослідженням особливостей організації, проведення рекрутських наборів юдеїв та способів їх ухилення від виконання рекрутчини.

Історіографія проблеми. Українські історики частково розглядають проведення рекрутських наборів серед єврейського населення у руслі дослідження політичної та соціальної історії юдеїв. До прикладу, О. Б. Беренштейн, розкриваючи суть політики російської влади щодо єврейського населення, характеризує її негативний вплив на соціальне, духовне, політичне життя євреїв, розглядає й рекрутську повинність, як один із негативних чинників впливу на євреїв [1]. Цінними для дослідження питання рекрутчини євреїв є наукові розробки Н. О. Щербак про особливості політики імперської влади щодо вирішення національного питання в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. [37–38]. С. А. Сидорук вивчає систему та специфіку організації і проведення рекрутських наборів у губерніях Правобережної України, звертаючи найбільше уваги на Поділля [30–31]. Інша українська дослідниця Н. С. Мацко займається аналізом військової політики Російської імперії на Правобережній Україні у XIX ст., а саме функціонуванням військових формувань і поселень та пов’язаних із цим повинностей – рекрутської, квартирної, гужової і т. д. [23].

У російській історіографії досліджувана у статті тема також не знайшла ґрунтовного висвітлення, хоча її окремі аспекти були розглянуті у дисертаційних роботах та наукових публікаціях О. В. Кухарук [21–22], А. М. Комятової [19–20], Л.С. Вакулової [2].

Наявність рекрутська повинність євреїв є одним з питань, яким активно цікавляться зарубіжні історики. До прикладу, аналізуючи ситуацію у “смузі єврейської осілости” та проблеми, пов’язані із владою в єврейському середовищі, що виникли через політику російської влади, американський історик Б. Натанс розкрив становище євреїв у пізньоімперській Росії і визначив вплив на нього рекрутчини [24, с. 46]. Детальніше питаннями рекрутської повинності євреїв займаються інші американські науковці: М. Станіславський [40], О. Литвак [39], Й. Петровський-Штерн [28]. М. Станіславський та О. Литвак відійшли від традиційного підходу міфологізації військової служби євреїв, який раніше використовувався істориками, що зазвичай висвітлювали рекрутчину з двох полярних позицій: або лише як спробу навернення євреїв у чужу релігію через фізичне насильство, або ж як добрі наміри уряду зблизити єврейську громаду з російським суспільством. Дослідники у своїх працях роблять спробу проаналізувати

“справжні” наміри влади стосовно визначення місця єврейської громади у російському соціумі та військовій системі. Вивченням процесу виконання євреями рекрутської повинності через призму їхнього військового побуту, навчання та служби займається Й. Петровський-Штерн. Проте вищезазвані історики лише фрагментарно у своїх наукових розробках торкаються питань, пов'язаних із наймом євреями “добровольців” для уникнення виконання ними рекрутського обов'язку у Російській імперії.

Мета представленої розвідки – проаналізувати один із способів ухилення єврейських громад від виконання рекрутчини у 1827–1874 рр., а саме особливості процесу пошуку, найму та заміни чергових єврейських рекрутів “добровольцями”.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 1827 р. єврейське населення було залучено до виконання рекрутської повинності у Російській імперії. Відповідно до законодавчої бази відповідальність за забезпечення армії солдатами-юдеями повністю лягала на єврейські кагали. Саме тому у кагалі було впроваджено принцип по черговості надання новобранця, який і відправлявся до спеціальних органів – рекрутських “присутствій”, де майбутній солдат проходив спеціальну процедуру з визначення його фізичної та психічної придатності до військової служби.

Рішення про проведення рекрутського набору приймав імператор, видаючи спеціальний маніфест та додаткові правила для проведення кожного набору. Після цього громади починали приготування до відправлення новобранців. Для організації набору громади обирали з-поміж своїх членів повірених з рекрутської повинності, які організовували прийом новобранців, піклувалися про них, відвозили їх у рекрутське присутствіє, винаймали помешкання, де рекрути чекали медичного огляду, у певних випадках, коли це дозволялося офіційною владою, займалися пошуком і купівлею рекрутських квитанцій та наймом “добровольців” – людей, які погоджувались за певну грошову суму піти в армію замість рекрутів, що були на черзі.

Повіреними, зазвичай, обирали від 3 до 6 осіб. Серед архівних матеріалів є чимало оголошень різних кагалів Волинської губернії про вибори ними повірених. Наприклад, єврейська громада Володимира-Волинського у 1837 р. надіслала у міський магістрат повідомлення про те, що її члени, зібравшись у кількості більше ніж дві третини (181 особа), вибрали з-поміж себе повірених для виконання військової повинності [5, арк. 26–29]. Повірені отримували повноваження на віддання у рекрути євреїв громади і після закінчення кожного набору мали не лише надати квитанції про здачу рекрутів, а й прозвітуватися про свою роботу.

Від часу оголошення набору повірені разом з кагальними відповідали за своєчасний збір потрібної кількості рекрутів. Зважаючи на переконання євреїв, що лише перебування у кагалі забезпечує дотримання релігійних норм, віддання юнака у російську армію, “виривання” його з громади, прирівнювалось до його смерті. Загалом рекрутчина у сприйнятті єврейських громад виступала як справжня біда та нещастя, за допомогою якої російський уряд намагався асимілювати їх з іншим населенням, зруйнувати внутрішню ізольованість та автономію, трансформувати світогляд та охрестити. Тому впродовж 1827–1874 рр. євреїв різними способами намагалися уникнути служби у російському війську.

“Статут рекрутської повинності і військової служби євреїв” 1827 р. регламентував можливі випадки уникнення виконання рекрутської повинності. Ним було чітко визначено категорії єврейського населення, що звільнялись від рекрутчини. Передусім це право мали купці, саме тому значна частина заможних євреїв намагалися потрапити саме до цього стану. Від військової служби звільнялись рабини, але це право не поширювалось на членів їхніх сімейств. За умови представлення спеціальних свідоцтв про заняття ремеслами від виконання військової повинності звільнялись також євреї, які мали звання майстрів. Пільги щодо несення військової служби мали юдеї, які переселились у сільську місцевість для ведення власного господарства і могли надати відповідні документи [32, с. 731–732].

Не підлягали рекрутчині до кінця терміну навчання учні початкових, середніх шкіл та вищих навчальних закладів, якщо вони могли надати довідку про високу успішність та зразкову поведінку під час навчання [36, арк. 2]. Закон 1851 р. “Про призначення при генерал-губернаторах учених євреїв” звільняв особисто від сплати державних податків, а також від виконання рекрутської повинності євреїв, котрі добре знали “усі правила та звичаї єврейського закону” і призначались при кожному генерал-губернаторові для реалізації “особливих доручень” місцевої влади у процесі вирішення проблем з єврейськими громадами щодо їх економічного, соціального та культурного життя [25, с. 605–606]. Такими ж привілеями користувались цензори-євреї [26, с. 645], а також євреї, що служили на виборних посадах у громадах на час виконання громадських обов'язків [6, арк. 185].

На відміну від християн, євреї мали змогу придбати “відкупну квитанцію”, на підставі якої звільнялись від рекрутчини “натурою”, лише у випадку, коли це дозволялось офіційною владою [32, с. 731]. До 1863 р. євреї могли придбати квитанцію лише якщо вона була видана на відправлених у військо рекрутів-євреїв. Юдеям заборонялось купувати рекрутські квитанції у християн, так само як і наймати серед них “добровольців”, для заміни їх на військовий службі. З 1827 по 1863 р. євреї могли знайти “добровольців” лише серед своїх єдиновірців. У Статуті 1827 р. було чітко прописано, у яких випадках родина чи громада могла це зробити. Це було можливо якщо: 1) найманець надавав підписку, що він дійсно йде з власної волі; 2) коли цей “добровольць” належав до громади того ж повіту; 3) коли сім'я такого найманця виконала свою чергу, а коли не виконала, то мала іншого здатного до її виконання рекрута [32, с. 731].

Знайти найманця серед євреїв своєї громади було нелегкою справою, адже переважна більшість євреїв, усвідомлюючи важкі умови проходження служби та сприймаючи рекрутчину як найважче покарання Бога, уникали її. Проте пошук найманців був одним із поширених шляхів ухилення євреями від військової служби. В архівах є значна кількість справ, у яких вміщена інформація про найм євреями “охотників” (“добровольців”) [3; 7; 11; 15; 17; 33]. В основному це матеріали про зловживання євреїв під час пошуку “добровольців” та відправки їх у рекрутське присутствіє. Не знаходячи “бажаючих” найматися на військову службу у своєму кагалі, вони намагалися знайти “добровольців” серед інших євреїв або серед християн і, підробивши їм документи, видати за членів своїх громад, які перебували на рекрутській черзі. Загалом, практика фальсифікації євреями документів стала звичним явищем під час рекрутських наборів. Наприклад, у 1870 р. житомирська єврейська громада спробувала видати за родину єврея Глузмана жителя м. Сквир Київської губернії Адольфа Кройза. Після перевірки “мирського вироку” та з'ясування інших відомостей рекрутське присутствіє виявило, що рекрут видає себе за іншу особу й має підроблені документи. Після розгляду цієї справи суд вирішив ув'язнити А. Кройза на два роки, а після звільнення із в'язниці встановити за ним поліцейський нагляд протягом чотирьох років. Євреїв Житомира зобов'язали надати іншого новобранця [12, арк. 22–26].

Фактично весь процес пошуку та найму “добровольців” супроводжувався різноманітними фальсифікаціями, зловживаннями та правопорушеннями. Підтвердженням цього є значна кількість скарг у поліцію на осіб, що відповідали за військову повинність у єврейських громадах [8; 34; 35]. Щоб зупинити ці випадки у 1837 р. було видано спеціальний указ. Причиною його прийняття стала наступна подія. Після оголошення рекрутського набору один єврей отримав дозвіл надати найманця для проходження військової служби замість свого сина. Він відправив під чужим іменем у рекрутське присутствіє єврея, котрий був австрійським підданним, сподіваючись, що після проходження медичного огляду він буде зарахований замість його сина на військову службу. В цей час євреї могли наймати “добровольця” лише з громад, що проживали на території того ж самого повіту, тому найманець з іншої країни був незаконно внесений у рекрутську чергову книгу громади, до якої був записаний й рекрут-черговик. Фальсифікацію виявили. Суд встановив причетність до цих махінацій поліції, а особливо поліцейстера. Імператор Микола I наказав притягнути винних до судової відповідальності, а кагальних віддати у рекрути без зарахування громаді. Євреям було оголошено, що якщо надалі вони допускать подібні зловживання, то їх позбавлять права наймати “добровольців” [29, с. 55].

Імператорський маніфест 1863 р. вніс певні пом'якшення у виконання рекрутчини юдеями. Зокрема, у ньому містилась норма, згідно якої єврейським громадам дозволялося купувати рекрутські квитанції та наймати “добровольців” з інших етнічних груп: “Скасовуються існуючі в 361, 475, 529, 1261, 1262, 1273 статтях Рекрутського Статуту заборони [...] євреям наймати за себе в рекрути людей, які не належать до їх секти і закону, так само як і купувати рекрутські квитанції, видані на таких людей, дозволивши усім євреям купувати квитанції і наймати “добровольців” на рівні з іншими станами” [27, с. 709]. Відтоді ця практика набула широкого поширення, про що неодноразово повідомляли місцеві чиновники у своїх рапортах [13, арк. 2–3 зв.].

Як свідчать архівні дані, практика найму євреями добровольців з християн стала звичним явищем і для Волинської губернії [9, арк. 2; 10, арк. 11]. У рапорті Луцького міського голови стверджувалось, що після 1863 р. євреї виконували військову повинність у більшості випадків або наймаючи “охотників”, або купуючи рекрутські квитанції [4, арк. 2]. Характерною особливістю для Волинської губернії було і те, що юдеї часто шукали найманців у інших губерніях. Так, Літинське рекрутське присутствіє Подільської губернії з 1 по 15 лютого 1867 р. прийняло 9 добровольців зі своїх повітів за різні єврейські громади Житомирського повіту [9, арк. 23–44].

Архівні матеріали дозволяють прослідкувати весь процес пошуку та найму євреями добровольців-рекрутів. Зазвичай, пошуком осіб, котрі би погодились за гроші стати "добровольцями", займались повірені єврейських громад, які відповідали за організацію та виконання військової повинності. Після того, як їм вдалося знайти потенційного найманця і отримати від нього згоду на найм, вони уклали з ним спеціальну угоду, де зазначали усі права та обов'язки сторін. Далі найманець звертався до міського магістрату з проханням надати йому документи, котрі би посвідчували його особу, вік і показували, що він "не перебуває під судом чи слідством", не має боргів у сплаті державних повинностей та не стоїть на рекрутській черзі. Також він мав надати свідоцтво про хрещення, згоду своїх батьків на найм у рекрути та згоду своєї громади ("мирський вирок"). Громада, до якої він належав, засвідчувала можливість його виключення з своїх членів. Лише за умови отримання цих документів, "охотник" відправляв їх разом із копією угоди про свій найм та спеціальним проханням у рекрутське присутствіє, де зберігалась інформація про особу, за яку він зобов'язувався йти в рекрути.

Рекрутське присутствіє розглядало надані документи і у випадку, коли підтверджувалось, що всі вони справжні та юридично правильно оформлені й на шляху заміни чергової особи "доброволецем" не має жодних перешкод, надавало дозвіл на неї. Після цього повірений привозив найманця у рекрутське присутствіє, де його оглядали і приймали рішення про відповідність його фізичних та моральних якостей встановленим нормам. У тому випадку, коли він відповідав вимогам, необхідним для військової служби, його зараховували у рекрути, й він отримував гроші від повіреного або осіб, що його наймали. Зазвичай, гроші, які потрібно було виплачувати при здачі рекрута на військову службу (на його обмундирування та утримання до прибуття у військову формування) теж сплачували особи, що наймали добровольців. Після цього їм видавали спеціальну квитанцію про дотримання рекрутської черги. Якщо ж "доброволець" за станом здоров'я не міг бути зарахованим у солдати, він, зазвичай, не повертав гроші, витрачені на його утримання (до відправлення у присутствіє особи, які наймали добровольця, як правило й і утримували його), а угода про його найм ліквідувалась [16].

Щоб уникнути значних фінансових витрат на оплату добровольців, євреї намагались знайти й завчасно "домовитись про найм у рекрути" п'яниць, волоцюг та бідних людей, котрим було "нічого втрачати" [34, арк. 3]. "У добровольці йшли тільки волоцюги, – писав сучасник у XIX ст., – негідники, відчайдушні п'яници, злодюжки, взагалі покидьки суспільства. Їм за це платили від трьохсот до чотирьохсот рублів, крім того протягом певного часу їх годували, поїли, задовольняли всі їхні примхи" [18].

Розмір грошової винагороди "добровольцям" не був чітко визначений. Як правило, це була значна сума. Наприклад, у 1870 р. Мойша Кунах був найнятий у рекрути євреєм Володимира-Волинського Мошком Троном за 150 рублів [16, арк. 4]. Міщанин Семен Бойко погодився піти на військову службу за луцьку єврейську громаду за умови отримання 50 рублів та виплати боргу, що рахувався за ним у сплаті державних повинностей, який перевищував 50 рублів [14, арк. 4].

Отже, офіційно від рекрутських наборів звільнялись лише корисні з точки зору держави юдеї, тобто ті, хто належав до гільдійського купецтва, займався "корисними" ремеслами, був готовий навчатись у російських школах, переселятись на державні землі для ведення сільського господарства. Основна ж частина євреїв була змушена вдатись до протиправних дій, щоб уникнути рекрутчини. Одним із поширених шляхів ухилення юдеїв від військової служби в російській армії у XIX ст. стала практика заміни чергових рекрутів найманцями, які за певну грошову винагороду погоджувались піти у військо замість рекрута-черговика. Архівні дані по Волинській губернії досить детально відображають механізм найму, як окремими євреями, так і цілими громадами, "добровольців" із різних соціальних та етнічних груп.

Джерела та література

1. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 "Історія науки і техніки" / О. Б. Беренштейн. – К., 1995. – 20 с.
2. Вакулова Л. Е. Рекрутские наборы в Тамбовской губернии в XIX в. : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Л. Е. Вакулова. – Саратов, 2007. – 23 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 363, оп. 1, спр. 468.
4. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 53.
5. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 63.
6. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 88.
7. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 18, оп. 4, спр. 129.
8. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 14.
9. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 23.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 25.
11. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 27.
12. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 27а.
13. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 31.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 33.
15. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 37.
16. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 43.
17. Державний архів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 22.
18. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев [Електронний ресурс] / Ф. Кандель. – Режим доступу : http://www.chassidus.ru/library/history/kandel/2_7.htm.
19. Комолятова А. Н. Миссионерская деятельность в русской армии глазами еврейских канонистов (к постановке проблемы) / А. Н. Комолятова // Культурное и природное наследие Европейского Севера : Сборник. – Архангельск : Поморский университет, 2009. – С. 476–482.
20. Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX вв. (по материалам Европейского Севера) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / А. Н. Комолятова. – Архангельск, 2009. – 24 с.
21. Кухарук А. В. Действующая армия в военных преобразованиях николаевской России (1825–1855) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / А. В. Кухарук. – М., 1999. – 21 с.
22. Кухарук А. В. Как забривали Хаима : Распространение натуральной рекрутской повинности на еврейское население / А. В. Кухарук // Родина. – 2002. – № 4–5. – С. 74–76.
23. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. С. Мацко. – Т., 2012. – 20 с.
24. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднимперской Россией / Б. Натанс. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 464 с.
25. О назначении при генерал-губернаторах ученых евреев для особых поручений. 1850. Июля 5 // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собрание второе. – СПб., 1851. – Т. XXV. – № 24298. – С. 605–606.
26. О новом штате цензурного правления. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1850. Июля 19 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – № 24342. – С. 644–645.
27. О произведении в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи. Июнь 27. Манифест // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1863. – Т. XXXVIII. – № 39799. – С. 706–710.
28. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Й. Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
29. Прекращение злоупотреблений, при найме евреями за свои семейства рекрут из подданных других государств, под видом российских подданных. 1838. Декабря 26. Манифест // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1839. – Т. XIII. – № 10833а. – С. 55.
30. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С. А. Сидорук. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 20 с.
31. Сидорук С. До історії рекрутських наборів на Поділлі наприкінці XVIII століття / С. Сидорук // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2007. – Т. 1. – С. 264–271.
32. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 65, спр. 402.
34. ЦДАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 26.
35. ЦДАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 155.
36. ЦДАК України, ф. 707, оп. 15, спр. 208.
37. Щербак Н. О. Еврейские питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16–26.

38. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початок XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 40 с.
39. Litvak O. The literary response to conscription: individuality and authority in the Russian-Jewish Enlightenment / O. Litvak. – Ann Arbor, Mich. : UMI, 2000. – 279 p.
40. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews : the transformation of Jewish society in Russia, 1825–1855 / M. Stanislawski. 1st ed. – Philadelphia : Jewish Publication Society of America, 1983. – 246 p.

УДК 39(477)(092)+398.3(=161.2)

С. Чибриак

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ І ВОЛИНЬ: ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

У статті висвітлено роль П. Чубинського у етнографічному дослідженні Волинської губернії у XIX ст. Було встановлено, що частину інформації дослідник зібрав у ході експедиції, а частину отримав від працівників державних установ, викладачів і студентів місцевих навчальних закладів. Показано значення „Трудов...” П. Чубинського у збереженні етнографічної спадщини українців. У публікації розглянуто вірування, звичаї та обряди, які побутували у Волинській губернії.

Ключові слова: Павло Чубинський, експедиція, Волинь (Волинська губернія), вірування, народний календар, традиційно-побутова культура.

In this article the role of Chubynskiy P. in the ethnographic research of Volyn province in the XIX century is described. It was found out that the part of information had been gathered during expeditions by the researcher, but the other part of information he had got from workers of state organisations, professors and students of local scientific institutions. The significance of "Trudov..." by Chubynskiy P. in the preservation of ethnographic inheritance of the Ukrainian people is revealed. In this article faiths, traditions and rites of those times in Volyn province are depicted.

Keywords: Pavlo Chubynskiy, expedition, Volyn (Volyn province), faiths, folk calendar, traditional and domestic culture.

Відомий український етнограф, автор слів „Гімну України” Павло Платонович Чубинський народився в 15 (27) січня 1839 р. на хуторі Чубинський біля м. Борисполь Переяславського повіту Полтавської губернії. Навчаючись на юридичному факультеті Петербурзького університету, П. Чубинський бере участь у панахиді за вбитими під час варшавської патріотичної маніфестації. За це адміністрація університету визнала його неблагонадійним та відрахувала з університету.

Повернувшись в Україну, П. Чубинський активно включився в громадське життя, почав вивчати різні аспекти традиційно-побутової культури українців. Розумів П. Чубинський, що збору матеріалів замало для збереження та популяризації української традиційної культури. Про це він пише у 1861 р.: „вивчати народ тепер ввійшло в моду..., але як багато не надруковано етнографічних матеріалів, вони лише натякають на деякі сторони народного побуту” [7, с. 61].

У 1869 р. П. Чубинський очолив експедицію Російського географічного товариства в Південно-Західний край. Він розгорнув активну організаторську роботу: склав спеціальну широку програму для збирання різноманітного матеріалу із сфери традиційно-побутової культури і розповсюдив її установам та особам, що добре знали життя на місцях і могли подати потрібні відомості. П. Чубинський розширив межі обстежень до кордонів українського етнічної території, а не тільки Південно-Західного краю. Окрім раніше запланованих Київської, Волинської і Подільської губерній, охоплено дослідженнями Полісся, Сідлецьку та Гродненську губернії, котрі доти українськими етнографами спеціально не вивчалися [1, с. 66–67]. Вчений з цього приводу писав: „до цього часу ... не було майже ніяких етнографічних матеріалів ... з Холмської Русі, із Підляшшя..., а із Волині і Поділля було матеріалів мало, так, що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення” [2, с. XII].

Експедиція розпочалася у 1869 р. Під час першої подорожі П. Чубинський разом з помічником, здійснивши обстеження кількох повітів, направився на Волинь (тодішню Волинську губернію). З Житомира маршрут експедиції проліг територією Новоград-Волинського і Старокостянтинівського повітів на Поділля, Бессарабію, Польщу. На зворотному шляху вчений побував у Володимир-Волинському, Дубнівському і Кременецькому повітах Волинської, а також містах Ковелі, Луцьку, Рівному, Овручі, Малині та Радомишлі. Зимова експедиція 1869 року майже повністю була присвячена обстеженню Волинської губернії. П. Чубинський відвідав Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький повіти Волинської губернії [2, с. XIII–XIV]. В проведенні експедиції П. Чубинському сприяли мирові посередники третьої і четвертої дільниць Луцького повіту Г. Н. Беляєв і О. І. Пошиленко, а також другої дільниці Житомирського повіту В. Г. Гловачевський, які надали експедиції етнографічні відомості зі своїх дільниць [2, с. XVII–XVIII].

Крім того, на запрошення П. Чубинського надсилали етнографічні та статистичні матеріали відгукнулися й інші воляняни. Зокрема, на той час професор Київської духовної академії, колишній вчитель Кременецької семінарії М. Петров надіслав значний за обсягом збірник повір'їв і обрядів, що відносяться до свят, складений на основі матеріалів, зібраних за його вказівкою учнями Кременецької семінарії. Професор Кременецької семінарії Хойнацький передав матеріали вихованця Кременецької семінарії Яцинського, який записав весілля та ігри у м. Полонне Новоград-Волинського повіту [2, с. XVI–XVII].

За два роки експедиції проведено величезну збирацьку роботу, яка не могла не викликати позитивних відгуків у тогочасній науці. Як писав О. Пипін, „експедиція Чубинського – одна із найвизначніших справ, яка тільки була здійснена в нашій етнографії...” [3, с. 349]. „Чубинський за невеликий час здійснив вагому працю зі збору й трактування великого етнографічного матеріалу, що може слугувати типовим представником науково-літературної праці і місцевого патріотизму” [3, с. 347]. Навіть пізніші дослідження не оминуають увагою заслуги П. Чубинського. Так, відомий етнограф М. Сумцов відзначав: „Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. Молода сила і жвавість Чубинського допомогли, що він зробив надзвичайно багато, зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніш зібрати цілі наукові товариства за багато літ” [4, с. 11].

Сьогодні жодна етнографічна розвідка не може оминати увагою колосальну працю, здійснену П. Чубинським. Матеріали експедиції опубліковано в семитомному виданні (дев'ять книг) під назвою „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским” (далі – „Труды...”), яке вийшло у світ упродовж 1872–1878 рр. і стало своєрідною енциклопедією, в якій розміщено матеріали з усіх сфер традиційно-побутової культури українців.

Перший том „Трудов...” містить народні вірування, які на думку П. Чубинського допомагали зрозуміти народний світогляд, а також прислів'я, загадки й інші тексти пов'язані з віруваннями. Уявлення, як правило, найтіснішим чином перепліталися з побутовими та громадськими інтересами і ґрунтувалися на вірі людей у можливість активного впливу на природні сили шляхом виконання певних магічних дій.

У першому томі вміщено чимало записів, зроблених в різних повітах Волині, які дають можливість простежити регіональні особливості світоглядних уявлень мешканців краю, зокрема їх погляди на небо, місяць, сонце, зорі та ін. Так, в Луцькому повіті, вважали, що „небо є житлом Бога і святих угодників, звідки Він управляє світом через своїх ангелів”. Небо – “синя криша” в позахмарному просторі; воно влаштоване подібно зводу з невідомої речовини; таких зводів три: вищий, в якому перебуває сам Господь, середній, в якому перебувають ангели, і нижній – житло угодників Божих” [5, с. 2]. В Новоград-Волинському повіті вважали, що „небо опирається на землю в кінці світа, і там баби кладуть праці на небо”. Крім видимого неба є ще інше, яке називається Імперейським. Воно прикривається видимим небом, ніби склом. За народними уявленнями, на Імперейському небі перебуває сам Бог, а на видимому – ангели і всі святи. Кажуть, що є такі щасливіці, що бачили, як вночі розкривається видиме небо, причому видно Імперейське небо, „таке ясне, як сонце”. „Це, що ми бачим над собою синє, до це ще ни небо, а це оболоки; а те, що ходить попід оболочками, до то хмара, хмара така густа, як холодець; вона часом падає на землю; ею добре кабанів згодувати щоб гладки були; якби чоловік із'їв її, то був би пузатий”. „Синіх оболоків є аж сім, а восьме вже справедливе небо, де сидить Бог на золотім креслі і янголи літають. Справедливе небо не синє, а червоне; як коли до воно розчиняється, тільки на яку-небудь оказію: на війну, або на помірок, або на голод”. Небо є повітряна сяюча обитель чи житло Бога, де Він разом з ангелами і святими